

TÉMA

Pataki György:

Amartya Sen a szabadságról

Ez a rövid írás arra vállalkozik, hogy bemutassa az 1998. évi közgazdasági Nobel-díjas, Amartya Sen gondolatait a szabadság fogalmáról és természetéről. Kiindulópontul magától értetődően Sen 1970-ben megjelent lehetlenségi tételét, a “Paretói liberális lehetlenségét” választottuk (Sen 1970a). Kísérletet teszünk annak fölvázolására, milyen vitákat indított el Sen e cikkének látványos tétele a jóléti közgazdaságtanban. Írásunk amellet fog érvelni, hogy a szabadság Sen által adott értelmezése nem érthető meg csupán a társadalmi döntések elméletének (*social choice theory*) keretében, azaz a Paretói liberális lehetlenségi tételeként, ehhez az indiai közgazdász más munkáit is figyelembe kell vennünk. Éppen ezért azok a bírálatok, amelyek e lehetlenségi tételre szűkítve támadják Sen szabadságról kifejtett gondolatait, csak részlegesen lehetnek jogosak és találóak, mert szem elől tévesztik, milyen szélesebb társadalomképbe, társadalomelméletbe illeszkedik a tétel. Kétségtelen viszont, hogy Sen egyetlen művében sem állt elő szabadságra vonatkozó gondolatainak teljes összefoglalásával. Ehhez legközelebb 1984-es Dewey-előadásában (elsősorban a harmadikban) jutott (Sen 1985).

A következőkben először ismertetjük a Paretói liberális lehetlenségi tételét, majd ennek bírálatait és alternatíváját, mely a játékelmélet fogalmi keretében véli helyesebben megragadni a szabadság fogalmát. Ezután igyekszünk értékelni ezt a ma is tartó vitát a szabadság helyes konceptualizálásáról úgy, hogy Sen szélesebb életművében értelmezzük tételét, illetve megpróbálunk magának a vitának a szűk és bizonyos értelemben “eltévedt” természetére is rámutatni.

A Paretói liberális lehetlensége

Sen 1970-es, hasonló című cikkében a társadalmi döntések elméletének, elsősorban Kenneth Arrow által kifejlesztett fogalmi keretei között bizonyította be, hogy az egyéni szabadság nagyon gyenge kritériumával is összeütközésbe kerül a jóléti közgazdaságtan legellentmondásmentesebbnek tartott és legelfogadottabb elve, a

TÉMA

Pareto-szabály (Sen 1970a, 1970b). Sen eredeti gondolatmenete a következőképpen közelített az egyéni szabadsághoz. Ha i személy fürdőszobája falát rózsaszínre óhajtja festeni (vagy festetni), akkor - *ceteris paribus* (minden mást változatlanak véve) - a társadalomnak meg kell engednie ezt, még akkor is, ha a társadalom többsége azt részesítené előnyben (úgy találná szebbnek), hogy a szóban forgó személy fürdőszobájának falai fehérek legyenek. Ahogy e példa mutatja, Sen - John Stuart Millt és Hayeket követve - az egyéni szabadságot az "elismert vagy védett személyes szféra" meglétéhez köti. Ez a társadalmi döntések elméletében úgy fogalmazódik meg, hogy minden egyes i egyén olyan hatalommal rendelkezik, hogy legalább egy társadalmi állapotot leíró alternatíva pár esetében (legyen ez $(x; y)$), ha i x alternatívát preferálja y -nal szemben, akkor a társadalmi preferenciának is ilyennek kell lennie (azaz a társadalomnak is x -et kell előnyben részesíteni y -nal szemben, ha mindkettő elérhető). Ezt nevezte Sen L -feltételnek, azaz a liberalizmus feltételének.¹ Ez a feltétel minden egyes egyénnek garantálja azt a személyes szabadságot, hogy legalább egy társadalmi választást ő, a szóban forgó i egyén határozzon meg; vagyis az előálló társadalmi állapotot például az jellemezze, hogy fehér helyett rózsaszínű legyen i fürdőszobájának fala, miközben minden más változatlan i számára és a társadalom számára is.

Sen lehetlenségi tétele azt bizonyítja, hogy nincs olyan társadalmi jóléti függvény vagy társadalmi döntési függvény, amely egyszerre felelne meg az L -feltételnek, a Pareto-elvnek² és a társadalmi választások elméletében magától értetődően használt ún. U -feltételnek (*unrestricted domain* - korlátlan tartomány feltétele), mely utóbbi azt követeli meg, hogy a társadalmi választás semmilyen logikailag lehetséges egyéni preferenciarendezést ne zárjon ki.

A libertarizmus és a Pareto-elv konfliktusára Sen példaként azt a helyzetet hozta föl, amibe a prúd és a buja kerülne azon vitázva, ki olvassa el D. H. Lawrence "Lady Chatterly szeretője" című könyvét. E látszólag egyszerű eset meglepő paradoxonhoz

¹ Sen később hangsúlyozta, hogy a liberalizmus helyett megfelelőbb libertarizmusról beszélni, és így az L -feltételt "gyenge libertarizmusként" vagy a még enyhébb ML -feltételt "minimális libertarizmusként" emlegette (lásd Sen 1976, pp. 218-219).

² A Pareto-elv egyfajta egyhangúsági szabály, hangsúlyozva, hogy az egyéni hasznosságok terében értelmeződik. Azt az állapotot nevezzük Pareto-hatékonynak, amikor nem növelhető egyetlen személy hasznossága sem anélkül, hogy egy másiké ne romlana. Az a változás tekinthető tehát Pareto-javulásnak, ami minden érintett

TÉMA

vezet a társadalmi döntések elméletében megfogalmazva. A négy lehetséges társadalmi állapot - minden mást adottnak véve - a következő: csak a prúd olvassa el a könyvet (legyen ez x), a buja olvassa el (y), egyikük sem olvassa el (z), mindketten elolvassák (q).³ A prúd nyilvánvalóan azt szeretné legjobban, hogy senki se olvassa el eme élvhajhászásra csábító könyvet. Ám ha prúdnek a között kell választania, hogy melyikük olvassa el, akkor inkább saját maga lenne az olvasó, mintsem hagyja, hogy amúgy is élvhajhász társát "tovább rontsa" a könyv. Preferenciarendezése (csökkenő hasznossági sorrendben) tehát: z, x, y . A buja azonban azt szeretné, ha legalább egyikőjük elolvasná a könyvet, minthogy senki sem olvassa el. Ráadásul külön élvezettel töltené el, ha a prúd elolvasná a könyvet. Így az ő rendezése: x, y, z .

Ha a választás az (x, z) pár között merül föl, akkor a libertárius eszme (azaz a személyes szabadság primátusa) alapján nyilvánvaló, hogy a prúd személy preferenciája számít, hiszen ő nem akarja elolvasni a könyvet, s erre nem szabad kényszeríteni őt. A társadalomnak így z -t kell előnyben részesítenie x -szel szemben. Ha a választás az (y, z) pár között áll fönn, a szabadelvű azt kívánja, hogy a buja személy preferenciája legyen a döntő, és mivel ő szívesen elolvasná a könyvet, nem szabad ebben megakadályozni őt. Ezért y -t társadalmi szempontból is jobbnak kell tekinteni, mint z -t. A szabadság primátusa alapján tehát azt mondhatjuk, hogy az jobb társadalmi állapotnak tekintendő, ha senki sem olvassa el a könyvet, mint ha a prúd személyt elolvasására kényszerítjük. Sőt, az még ennél is kívánatosabb, ha a buja személyt engedjük elolvasni a könyvet, mint ha senki sem olvassa el. A társadalomnak tehát y -t preferálnia kell z -vel szemben és z -t x -szel szemben. A libertárius érvelés alapján nyilvánvaló, hogy a kedvező végállapot az lenne, ha az élvhajhász olvasná el e könyvet (y állapot), hiszen mindenkinek szabadságában kell álljon, hogy a magán szférájába tartozó választásokat, amelyek közvetlenül nem érintenek másokat, saját maga hozhassa meg. Igen ám, de y paretói értelemben nyilvánvalóan inferior alternatíva, hiszen mindkét szereplő preferenciarendezése x állapotot kedvezőbbnek ítéli y -nál. Paretói értelemben a jólét növekedéséről (Pareto-javulásról) beszélhetnénk y -ból x

egyétértésével találkozunk abban az értelemben, hogy legalább egyikük egyéni hasznossága úgy növekszik, hogy senki másé legalábbis változatlan marad.

TÉMA

állapot megvalósításába történő elmozdulás esetében, ugyanakkor e változás ellentétbe kerülhet a személyes szabadság eszméjével, még a szabadságjognak ebben a “minimalista” felfogásában is.⁴ Mondhatnánk úgyis, ha a prűd és a buja lemondának a könyv elolvasásának vagy el nem olvasásának személyes szférájukba tartozó döntéséről, akkor - preferenciarendezésük szerint - jobban járhatnának; ellenben ha ragaszkodnak e választás tekintetében személyes szabadságukhoz, akkor elesnek jólétük növelésének egy lehetőségétől.

Mielőtt rátérnénk a bírálók fölvetette problémákra a lehetetlenségi tétellel kapcsolatban, hasznos lesz összefoglalni, hogy olvasatunkban mit is állít Sen a Paretói liberális lehetetlenségével, s mit jelent a szabadság fogalma a társadalmi döntések elméletében. Lássuk először a második problémakört! A társadalmi döntések formális elméletének - ahogy Paul Seabright nagyon világosan rámutat (Seabright 1989, p. 365) - kétféle fő értelmezése adható: egyrészt tekinthető az alkotmányos választás elméletének, mely minőségében azokat a korlátokat igyekszik formalizálni, amelyek a társadalom kívánatos állapotainak megvalósítását szolgáló mechanizmusokra vonatkoznak (ide tartoznak például a szavazás vagy a bizottsági döntések elemzése); másrészt a normatív társadalomelméletek analitikus vizsgálatára szolgál, amennyiben föltárja, hogy eme elméletek társadalmi értékítéletei hogyan függenek a társadalmi állapotok jellemzőitől, mint például az egyéni preferenciáktól. Sen lehetlenségi tétele e második értelemben a jóléti közgazdaságtan értékítéleteit irányító fő elv, a Pareto-szabály “etikai feddhetlenségét” (Sen 1976, p. 219) kérdőjelezi meg, hiszen bizonyítja annak konfliktusát az egyéni szabadság egy igen gyenge követelményével.

A társadalmi döntések formális elméletében a szabadság társadalmi végállapotokra vonatkozóan fogalmazható meg úgy, hogy a személyes szféra szabadságát a társadalmi állapotokra vonatkozó egyéni és társadalmi preferenciák kapcsolata biztosítja. Sennek a társadalmi döntések elméletében adott

³ A továbbiakban a q alternatívától eltekintünk, mert ez nem változtat az elemzés lényegén - maga Sen sem veszi figyelembe eredeti cikkében.

⁴ Sen azt is bizonyította, hogy az L -feltételt tovább gyengítve sem tűnik el a paradoxon. A “minimális szabadság” elve (ML) azt követeli meg, hogy a társadalomban legalább két személy rendelkezék olyan nem üres

TÉMA

szabadságfogalma szerint adott egyén akkor rendelkezik a választás szabadságának jogával két társadalmi állapot között, amelyek egymástól csupán valamilyen magán jellemzőben térnek el (lásd a fürdőszoba falának színe), ha a társadalmi preferencia azonos a szóban forgó egyén preferenciájával a két társadalmi állapotról vonatkozóan.

Hangsúlyoznunk kell, hogy a Paretói liberális lehetetlenségi tétele elválaszthatatlan részét képezi Sen haszonelvűséget és jóléti közgazdaságtant elemző kritikájának (lásd elsősorban Sen 1979a, 1979b és Sen-Williams 1982). A lehetetlenségi tétel éppen arra mutat rá, ráadásul a közgazdászok egyik formális eszköztárának rigorózus alkalmazásával, hogy az utilitárius (haszonelvű) etikának egy szűk változatát képviselő jóléti közgazdaságtan nem alkalmas az egyéni jogok fontosságának figyelembevételére a társadalmi állapotok jóságának értékelésében. Elsősorban pedig azért nem, mert a társadalmi állapotok jóságának értékelésében csak és kizárólag az egyéni preferenciákra épít, azaz arra, hogy ki mit preferál, de arra például már nem, hogy miért.⁵ A tétel tehát a formális közgazdaságtan etikai és politikai szempontból súlyos korlátjára hívja föl a figyelmet. Ehhez pedig elegendő a "minimális liberalizmus" feltétele mellett fölállítani a tételt, az a szabadság teljesebb megfogalmazásaira, amennyiben azok magukban foglalják e minimális feltételt, ugyancsak érvényes lesz.

A Paretói liberalizmus lehetségessége?

A prüd és a buja esete azonban kétségeket ébreszthet bennünk abban a tekintetben, vajon helyesen fogalmazza meg a személyes szabadság dilemmáját a társadalmi döntések elmélete. Az magától értetődőnek tűnik, hogy magán szféránkba tartozó döntéseinkben saját személyes preferenciáink befolyásolnak bennünket, ám hogyan és legfőképpen miért kerül ez kapcsolatba az ún. társadalmi preferenciákkal - ez utóbbi

magánszférával, amelyik mindegyiküket legalább egy-egy társadalmi állapot pár fölött döntési hatalommal ruházza föl. Ám *ML* is összeütközésbe kerül a Pareto-elvvel (Sen 1992a).

⁵Ez pedig a prüd és a buja példájában igencsak fontos, hiszen itt a probléma abból ered, hogy mindketten a másik személyes szférájába ütnék bele orrukat preferenciarendezésük szerint. A szakirodalom ezt a "tolakódó preferenciák" (*meddlesome or nosy preferences*) eseteként emlegeti.

TÉMA

már egyáltalán nem olyan egyértelmű.⁶ Sen szakmabeli olvasói épp itt véltek ráatalálni a lehetetlenségi tétel legfőbb problémájára; szinte egyöntetűen azt állítva, hogy a liberalizmus, pontosabban a liberalizmus szabadságfogalmának semmi köze az *L*-feltételhez, Sen “minimális liberalizmusához”. Jeleznünk kell azonban, hogy a fenntartásokat megfogalmazók táborában meglehetősen jól elkülönülnek azok, akik Sen tételének fontosságát a közgazdaságtan számára egy percre sem vitatják, sőt kiemelik érdemét, hogy e problémát ily alapossággal igyekezett tárgyalni. Velük szemben néhányan úgy látják, a Paretói liberális lehetetlenségi tétele teljességgel irreleváns. Többek között Brian Barry fogalmazta meg ezt az álláspontot a legélesebben, mondván, a liberalizmus és a “társadalmilag preferált” értelmes fölfogásai alapján nincs semmilyen összeegyeztethetlenség a szabadságelv és a Pareto-elv között, mivel e kettő tárgya különbözik egymástól (lásd Barry 1986, továbbá Vanhuysse 2000). Nincs okunk feltételezni, állítja Barry, hogy ne lehetne valaki Paretói liberális, azaz egyszerre a Pareto-elv és a liberalizmus szabadságfölfogásának híve.⁷

A prúd és a buja esetét tárgyalva Barry azzal érvel, hogy semmi sem akadályozza meg a két felet abban, hogy önként olyan szerződést kössenek egymással, amely kikényszeríti a Pareto-javulást a személyes jogok egyszerű gyakorlásából adódó kimenetelhez képest. A prúd és a buja megegyezhetnek, hogy a szabadság minimális érvényesülésének állapotából (*y* állapotból, amikor buja olvasná el a könyvet) egy közös akaratból megkötött szerződéssel valóra válthatják a paretói értelemben javulást hozó *x* társadalmi állapotot (amikor csak prúd olvassa el a könyvet). Úgy tűnhet, ezzel a szerződéses megoldással elkerülhető a szabad egyéni választás és a társadalmi hatékonyság (a Pareto-elv) összeütközése. Ám miért mondjon le buja egy olyan könyv

⁶Mill is fölteszi a kérdést: "Mennyit kell az emberi életből az egyéniségnek és mennyit a társadalomnak a hatáskörébe utalni?" Válasza: "Mindkettő megkapja az őt megillető részt, ha mindkettőnek megadják azt, ami sajátosan rá tartozik. Az egyéniséghez kell tartoznia az élet ama részének, amelyben főként az egyén érdekelt, a társadalomhoz annak, amelyben főként a társadalom érdekelt." (Mill 1994, p. 85 - Pap Mária fordítása) Úgy tűnik hát, hogy a személyes szféra és a társadalmi szféra illetékessége egymástól különálló területekre vonatkozik.

⁷Isaac Levi (1982) ugyancsak amellett érvel, hogy egy “megrögzött libertárius” számára Sen *L*-feltétele nem jelent semmit. Levi szerint lehetséges az a fajta megrögzött szabadelvűség, amelyik csak a társadalmi döntés bizonyos mechanizmusai iránt elkötelezett, s nincs a társadalmi jólétről alkotott koncepciója - ekkor valóban nem ütközik a Pareto-elv és a szabadságelv. Levi mégsem vonja kétségbe Sen lehetlenségi tételének jelentőségét, hiszen lehetnek esetek, amikor az valóban fennáll.

TÉMA

elolvasásáról, amit pedig - adva személyes preferenciái - nagy élvezettel olvasna; és miért olvasná el ugyanezt a könyvet prúd, mikor ez igen nagy kellemetlenséggel jár számára - ahogy ez preferenciarendezésében tükröződik is. Ha mindkét fél a szerződés megszegésére motivált - mint esetünkben -, ki fogja ellenőrizni, hogy betartják-e a megkötött szerződést, hogy valóban előálljon a Pareto-javulás? Kétséges, hogy a liberalizmus bármely “értelmes fölfogása” alapján el tudnánk képzelni egy ilyen szerződést prúd és buja között. S ha nem tartanák azt be, akkor jogos lenne a másik részéről ennek kikényszerítése valamilyen jog által? Azt hiszem, nehezen képelnénk el ezt az esetet egy liberális társadalomban. Fontoljuk azonban meg, nem csak a példa sajátossága vezet-e itt félre bennünket?! Vajon minden egyéni jogunk ahhoz hasonlóan “viselkedik”, mint jogunk ahhoz, hogy azt olvassuk, amit kedvünk tartja? Szabadok vagyunk-e rabszolgának eladni magunkat? - tehetnénk föl Mill klasszikus kérdését. Maga a liberális tradíció sem feltétlen engedi meg a szabadság érvényesítésének ezt az extrém fokát - állítja Sen (1983). Mindez persze igaz az alapvető szabadságjogok tekintetében, ám közgazdászként rögtön eszünkbe ötlük a személyes tulajdonhoz fűződő jogok esete. Meglepődnénk, ha valaki a liberális szabadságfölfogásra hivatkozva akarná a tulajdonjogok önkéntes cseréjét (ami a jogok feladása, átruházása) megtiltani. Ebből mindenesetre az látszik, hogy a szabadság fogalma annál mindenképpen összetettebb, minthogy ilyen egyszerűen eldöntené Barry és Sen vitáját a szerződéses megoldásról.

A lehetetlenségi tétel fölvetette problémára azonban más kritikai reakciók is születtek. Az alcímben fölvetett kérdésre Sennel egyetértésben más közgazdászok is nemmel felelnek: “a konfliktus az egyéni jogok és a Pareto-optimalitás gyenge jóléti követelménye között tulajdonképpen az egyéni jogok minden egyes plauzibilis koncepciója esetén fennáll” (Gaertner-Pattanaik-Suzumura 1992, p. 161; lásd még Sugden 1985 és 1994; Pattanaik-Suzumura 1996; Deb-Pattanaik-Razzolini 1997; Suzumura 1999). Ez a konfliktus a jóléti keret “információs szegénységéből” adódik; vagyis abból, hogy a társadalmi döntések elmélete - Arrowt követve - az ún. ordinális haszonelvűség válfaja, ahol is a társadalmi döntések információs alapját csak és kizárólag az egymással össze nem hasonlítható egyéni preferenciákkal reprezentált hasznosságok képezik. Ebben a keretben, ahol a személyek “különállósága” is eltűnik

TÉMA

(Rawls 1997), nem csoda, ha a személyes szabadság könnyen sérülhet és áldoztathatik föl a hasznosságmaximálás oltárán. Ebből azonban az következik, hogy vagy teljességgel el kell vetni a jóléti keretet (például Robert Sugden ezt az utat járja az osztrák közgazdasági iskolát követve), vagy ki kell bővíteni annak információs bázisát (ebbe az irányba haladnak Prasanta Pattanaik és Kotaro Suzumura elemzései).

A kritika azonban további problémát lát Sen szabadságfogalmával - és ebben Barry-vel ért egyet. Azt egyöntetűen vallják, hogy a személyes szféra fogalmát a be nem avatkozás elve kell hogy meghatározza. Ám az egyéni szabadságjogok tisztelete nem az egyéni preferenciák tiszteletét, hanem az *egyéni választás tiszteletét* jelenti (az egyén adott választása mögött meghúzódó okok, motivációk e tekintetben nem számítanak - mondják). A szabadságjogokat az egyéni és ezeken keresztül a társadalmi preferenciák segítségével értelmezni - mint azt a társadalmi döntések elmélete teszi - egyszerűen helytelen. A társadalomnak nem lehet preferenciát tulajdonítani az egyéni jogok kérdésében - legalábbis a liberális tradíció szabadságfölfogása szerint. Az egyéni szabadság iránti társadalmi elkötelezettség - amit Sen is oly fontosnak tart (magyarul lásd Sen 1993b) - az egyén tényleges választását (jogainak gyakorlását) tartja tiszteletben, nem pedig az egyéni jogok gyakorlásának kimenetelét; azaz hogy valóban az-e a végállapot, amit az egyén preferenciarendezése szerint előnyben részesít a liberális számára - szögezi világosan ez az érvelés - egyszerűen nem számít. Robert Nozick (1974) példáját követve, mondhatjuk, a liberális nem azt nézi, hogy Nozick Massachusettsben vagy New Yorkban él-e és ez megfelel-e preferenciarendezésének, hanem hogy ő választotta-e New Yorkot vagy Massachusettst, ahol most él, függetlenül minden erre vonatkozó preferenciájától.⁸ Sen bírálói azt állítják, hogy az egyéni választás adott társadalmi állapot *egy jellemzőjét* rögzíti, nem pedig magát a társadalmi állapotot, amint azt a társadalmi döntések elmélete felteszi. Az egyéni választás annyiban *korlátozza a végső társadalmi kimenetelt*, amennyiben e végső állapotban a szóban forgó jellemzőnek éppen olyannak kell lennie, amint azt az adott egyén megválasztotta. Az egyéni jogoknak ez az értelmezése megegyezik Robert Nozickéval, aki a jogokról mint a társadalmi döntési halmaz *korlátairól* szól: az

TÉMA

“egyéni jogok gyakorlása rögzíti a világ néhány jellemzőjét. E rögzített jellemzők adta korlátokon belül hozhatjuk meg választásainkat a társadalmi rendezésen alapuló társadalmi döntési mechanizmus révén, ha még marad egyáltalán a választásnak tere” (Nozick 1974, p. 166).

Magának a *választás aktusának* tulajdonítunk tehát értéket; annak, hogy az egyénnek hatalmában áll, képes meghatározni a végső társadalmi állapot egy jellemzőjét azáltal, hogy vagy gyakorolja adott jogát, vagy nem. Ezért a jogok problémájának elemzéséhez a *játékelmélet* eszköztára alkalmasabbnak látszik, mint a társadalmi döntések elméletéé. A jogokra vonatkozó szempontokat (például a jogok cseréjét, feladását is) úgy lehet tekinteni, mint amelyeket a társadalmi döntési eljárásoknak tiszteletben kell tartaniuk (azaz korlátok). Ezeket az eljárásokat pedig - amelyek tulajdonképpen a jogok egy-egy struktúráját határozzák meg - *játék formájában* lehet a legjobban leírni.⁹ Az egyéni jogokat egy játék formában az egyes játékosok számára társadalmilag, erkölcsileg vagy jogilag megengedett stratégiák (stratégia halmazok) megadásával (valamint a vonatkozó, megvalósítható kimenetekkel) határozzák meg. Vannak tehát stratégiák, amelyek szóba sem jöhetnek, mert személyes jogokat sértenek, mert betolakodnak valaki másnak a magán szférájába. A jogok tartalmát illetően ez a megközelítés - Senével szemben - nem tulajdonít semmilyen szerepet az egyéni preferenciáknak, hiszen itt a jogok formálisan annyiból állnak, hogy az adott egyén teljes szabadságot élvez abban, hogy - jogát gyakorolva, vagy azzal éppen nem élve - válasszon a megengedett stratégiák közül, valamint hogy kötelessége elkerülni a nem megengedett stratégiák választását (lásd Pattanaik-Suzumura 1996, p. 205 és Suzumura 1999, p. 32).

Vegyük azt a jogunkat, hogy senki ne fújja közvetlenül az arcunkba cigarettája füstjét - amely Sen szerint egy végső kimenetelhez való jog. A szabadságjogok játékelméleti (azaz procedurális) megközelítése a játék formában megengedett

⁸ A preferenciákat morális jelentőséggel felruházni önmagában is vitatható kérdés (lásd többek között Sagoff 1994, Scanlon 1991).

⁹ A játékelméletben egy játék teljes leírása a következőket foglalja magában: a játékosok felsorolása; minden egyes játékos lehetséges stratégiáinak felsorolása; a játékosok által választható stratégiák valamennyi kombinációjához kimenetel rendelése; minden egyes játékosnak megadja egy olyan hasznossági függvényét, ami minden egyes kimenetelhez hozzárendel egy hasznosságértéket (azaz megadja az egyes játékosok

TÉMA

stratégiákat korlátozza, jelen esetben például a nyilvános helyen történő dohányzás megtiltásával. Ha csak kijelölt helyen vagy a dohányos magántulajdonán belül megengedett a füstölés, akkor a megfelelő stratégia kiválasztásával gyakorolhatjuk (vagy éppen föladhathatjuk) jogunkat. Az ilyen játék tényleges kimenetelében nyilván preferenciáink is számítani fognak (adott esetben inkább elviseljük barátunk füstölését azért, hogy beszélgetve vele tölthessünk egy estét, amit - tudjuk - erős dohányos lévén, nem bírna ki füstmentesen). A játék akkor biztosítja tehát azt, hogy hatalmunkban, azaz szabadságunkban áll olyan végső társadalmi kimenetelhez jutni, aminek egyik jellemzője az lesz, hogy esténket nem zavarja meg dohányfüst, ha rendelkezésünkre áll legalább egy olyan stratégia, amit választva, garantált, hogy füstmentes estének nézünk elébe. Ha csak azt vizsgálánánk, hogy esténk dohányfüsttel terhelt volt és preferenciarendezésünk szerint ez inferior alternatíva a füstmentes estéhez képest, még nem tudjuk eldönteni, vajon sérült-e személyes szabadságunk. Ehhez azzal kell tisztában lennünk, saját választásunk vezetett-e ide, vagy sem (azaz mi magunk kontrolláltuk-e a döntést, vagy sem); mentesek voltunk-e minden kényszertől, vagy sem. Előfordulhat tehát, hogy füstös esténk lesz anélkül, hogy személyes szabadságunk csorbát szenvedne.

Számunkra eme érvelés ugyan meggyőző annyiban, hogy bizonyos egyéni jogokat jobban lehet modellezni a játék forma segítségével, mégsem tűnik azonban teljesnek az így kirajzolódó szabadságkonceptió. Kétféle érvet is fölhoz Sen arra, miért nem elégséges a játék formával megragadott szabadságfogalom. Egyrészt fölmerül a közvetlen és a közvetett szabadság megkülönböztetésének jelentősége. Sen (1982) a prúd és a buja következőképpen módosított esetével érvel. Tegyük föl, hogy buja kórházban fekszik és őt meglátogató prúd barátja jól tudja, hogy buja D.H. Lawrence-t választaná olvasmányul Shakespeare-rel szemben, annak ellenére, hogy ő maga is elismeri, egy Shakespeare olvasmány jobban szolgálná jólétét. A prúd tehát tisztában van azzal, hogy buja barátja Lawrence-t választaná, ha föl kínálna számára a döntés lehetősége. Tegyük föl azt is, prúd tudja, hogy buja nem értesült arról, hogy Lawrence könyvei lekerültek a tiltólistáról, s már kölcsönözni lehet azokat. A buja

preferenciarendezését a kimenetek teljes körén). A játék formája pedig egy olyan játék, ahol a preferenciákat

TÉMA

csak arra kéri prúd barátját, hozzon neki olvasnivalót a könyvtárból. A döntést, hogy buja mit fog olvasni, tehát prúd kontrollálja. Sen amellett érvel, hogy buja szabadságát jobban szolgálná, ha barátja azt a könyvet kölcsönözné ki neki, amit - ahogy azt a barát is tudja - maga buja választana. A közvetett szabadság fogalma tehát ilyen tényellentétes érveléssel érhető el. Ez azonban Sen szerint semmit sem von le jelentőségéből, hiszen számos személyes szabadságunkat érintő kérdésben csak közvetetten gyakoroljuk döntési kontrollunkat (ilyen például a rendőrségnek “átadott” jogkör, hogy megvédejen bennünket mások atrocitásaitól). A szabadság játék formában konceptualizálva nem képes számot adni a közvetett szabadságról, a társadalmi döntések elmélete viszont igen.

Másrészt Sennel egyetértve úgy hisszük, hogy - visszatérve Nozick példájához - igenis van valami rossz, valami “szabadságtalanság” (*unfreedom*) abban, ha Nozick - akár saját választása miatt - nem Massachusettsben fog lakni, ahol pedig - ő is, mi is tudjuk - szeretne, hanem végül is New Yorkban. Ez a példa azonban nem elég meggyőző, talán még akkor sem az, ha azzal is tisztában vagyunk, hogy Nozicknak jogában állt volna Massachusettsbe költöznie, és ebben sem más egyén(ek), sem állam nem korlátozta, mégsem tette, mert nem tehetette bizonyos más körülmények miatt, például azért, mert egyik fogyatékos gyermekének csak New Yorkban tudott rendszeres rehabilitációt biztosítani, Massachusettsben nem. A példa arra hívja föl figyelmünket, hogy bár az egyéni szabadság (Nozick szabadsága) nem sérült abban az értelemben, hogy ő maga, az érintett egyén autonóm módon hozta meg döntését arról, hol élje, és nem is avatkozott bele ebbe a döntésébe sem másik személy, sem hatóság, mégis a szabadság egy fontos aspektusa, az, amit Sen (1993c) a szabadság “lehetőség-aspektusának” nevez korántsem volt teljes. Nozick nem tudta megvalósítani célját, hogy ott éljen, ahol igazán szeretne, mert ez az alternatíva hiányzott lehetőségeinek halmazából. A szabadság lehetőség-aspektusa összefügg preferenciáinkkal abban az értelemben, hogy a szabadság értékét - e lehetőség-aspektusban - nem értelmezhetjük az egyén preferenciái nélkül.¹⁰

nem határozzuk meg. (Sugden 1985)

¹⁰ Arrow (1995) a szabadságot és a preferenciákat a preferenciák rugalmasságának definiálásán keresztül igyekszik összekötni. Lásd Sen (1993) értékelését erről (pp. 528-530).

TÉMA

Sen játékelméleti bírálói nyilvánvalóan a negatív szabadságot (a korlátok hiányát) hangsúlyozzák, és nem fordítanak figyelmet a *tényleges szabadságokra*, arra hogy az emberek mit tudnak kezdeni, mire tudják átváltani negatív szabadságjogaikat. E *pozitív szabadság* fontosságára és összefüggésére a negatív szabadsággal Sennek a szegénység és éhínség problémáira irányuló kutatásai hívták fel újonnan a közgazdászok és morálfilozófusok figyelmét (lásd többek között Sen 1981 és 1988b). A negatív szabadságjogok tiszteletben tartása önmagában nem zárja ki, hogy egy közösségben e fontos jogok a közösség egy részének súlyosan hátrányos helyzete mellett érvényesüljenek. A pozitív szabadság nem egy cselekedet megvalósításának korlátozásoktól mentes lehetőségét, hanem e tevékenység végrehajtásának *képességét* és *lehetőségét* emeli ki - a *tényleges szabadságot* az emberhez méltó életre, arra az életre, amit felelős (felnőtt) emberként magunknak választunk. Ez átvezet bennünket a “társadalmi döntések elmélete kontra játékelmélet” vitából a szabadság értelmezésének másik, szélesebb területére.

Szabadság, képesség és jól-lét

Sen többek között Isaiah Berlinre hivatkozva (Berlin 1990) a szabadság kétféle nézetét különbözteti meg: a pozitív és a negatív szabadságot. A szabadság *pozitív* értelemben azt jelenti, hogy mi az, amit az egyén képes megtenni vagy elérni (*freedom to*). Ezzel szemben a szabadság *negatív* értelme azoknak a korlátozásoknak a hiányát hangsúlyozza (*freedom from*), amelyet az egyik személy vagy az állam egy másik személlyel szemben gyakorolhat (Sen 1988b, p. 272). Nozick jogosultságokra alapozott igazságosságelmélete - s ezt követve az egyéni szabadságjogok játékelméleti megközelítése - ez utóbbi felfogást vallja, azaz az egyének jogai korlátot jelentenek mások beavatkozása előtt (Nozick 1974).

Sen meggyőzően mutat rá arra (Sen 1988b, p. 274), hogy a negatív szabadság fenti értelmezése sajátos belső feszültséggel terhes. Hiszen a negatív szabadság e felfogása csak a mások be nem avatkozásának követelményét állítja föl, de nem ír elő semmilyen pozitív kötelezettséget arra nézve, hogy tevélegesen hozzájáruljunk a jogokkal való éléshez.

TÉMA

Még fontosabb azonban, hogy a szabadság e kétféle értelmezése a társadalmi szituációk nagyon eltérő értékeléséhez vezethet. Ezt mi sem mutatja jobban, mint az éhínség problémája (lásd erről magyarul Virág 2000 ebben a kötetben). Sen számos történeti példával szolgál arról, hogy éhínségek esetében sem feltétlenül sérül az éhezők negatív szabadsága, hiszen éhezés akkor is bekövetkezhet és be is következett, amikor senki nem akadályozta az érintetteket magasabb bér vagy munkahely keresésében - *a szörnyű éhhalál a negatív jogok normatív értelemben teljesen működő jogosultsági rendszerében következett be*. Sen leíró jogosultsági elemzése pedig éppen arra mutat rá, hogy az éhezéstől sújtott emberek az éhhaláltól mentességre és a megfelelően tápláltságra való *elemi képességei (basic capabilities) sérültek* alacsony béreik vagy munkanélküliségük miatt - *azaz szabadságuk pozitív értelemben súlyosan korlátozódott*. A kizárólag a negatív szabadságjogokat hangoztató megközelítés számunkra *önmagában elfogadhatatlan*. *Ahhoz, hogy értékelhessük az egyéni életesélyeket a tényleges (pozitív) szabadságok vizsgálata nélkülözhetetlen*.

A szabadság pozitív értelmezésének elfogadása egyáltalán nem jelenti a negatív értelmezés háttérbe szorítását, a negatív szabadságjogok önértékének tagadását. Sen erre is megvilágító erejű példával szolgál. Éhínségeket vizsgáló elemzései rámutattak, a brit gyarmati uralomtól függetlenedett Indiában 1947 óta nem fordult elő ezrek vagy milliók halálát követelő éhezés. Mindez pedig döntően a sajtószabadság és a plurális demokrácia kialakulásának köszönhető. Ugyanis a kormányzati hatalom többé nem titkolhatta el az emberi depriváció e szörnyűségét; és a kormányzatot idejében hatásos beavatkozásra kényszerítette a nyilvánosság és a politikai ellenfelek rázúduló haragja. Borzalmas ellenpéldával ugyancsak szembesülhetünk: Kínában az ún. Nagy Ugrás kudarca utáni években, 1958-61 között az élelmezési helyzet katasztrofális volt, de a szabad sajtó hiánya és a politikai ellenzék brutális elnyomása miatt szinte minden nyilvánosságtól és lehetséges segítségtől elzárva halt éhen - a becslések szerint - 16-30 millió ember (Sen 1988b, pp. 284-286).

Sen azért, hogy túlléphessen a szabadság közkeletű, de túlzottan merev negatív-pozitív értelmezésén, a képességek (*capabilities*) fogalmán keresztül *összeköti a szabadságot és a jól-létet (well-being)*. Szakít a jólétnek a közgazdaságtanban hagyományosan a gazdagsággal azonosított értelmezésével, és a hangsúlyt az “anyagi

TÉMA

jólétben élni” (“gazdagnak lenni”) kérdéséről a “jól lenni” (“jól-léttel bírni”) kérdésre helyezi át. Ha ki akarjuk dolgozni a jól-lét mérésének valamilyen mutatóját akkor nem a rendelkezésre álló jövedelemre vagy vagyonra, s nem is a John Rawls átfogó igazságosságelméletében kifejtett ún. elsődleges társadalmi javakra (*social primary goods*) (Rawls 1971) kell összpontosítanunk, hanem az egyén különböző képességeire, hogy értékes cselekedeteket hajtson végre, illetve értékes létállapotokat váltson valóra - állítja Sen. Az egyéni képességek halmaza a különböző értékes cselekvés- és létmódoknak (*functionings*), mint például a megfelelően tápláltság vagy a jó egészség elemi létmódjainak, az evés cselekvésmódjának vagy a közösséghez tartozás összetettebb létmódjának stb., az alternatív kombinációit jelenti (lásd Sen 1985a, 1985b, 1988b, 1993a). Sen tehát azzal, hogy a ténylegesen elért értékes cselekvés- és létmódokról az ezekre való képességekre helyezi át a hangsúlyt, a jól-lét *eredményeiről* (*well-being achievement*) a jól-létre való *szabadságra* (*well-being freedom*), azaz a reálisan elérhető *lehetőségekre* irányítja át figyelmünket.¹¹ Ha csupán a jól-lét ténylegesen előállt eredményeit vennénk tekintetbe, akkor egy adott társadalom vagy gazdaság értékelésekor a szabad választás önértékét és a szabadság mértékét (kiterjedtségét) figyelmen kívül hagynánk. Felelős, felnőtt emberek életesélyeinek értékelésekor pedig a jól-létre való szabadságot kellene - Sen ajánlása szerint - a társadalompolitika középpontjába helyezni, ha tiszteletben akarjuk tartani a jó életről kialakított egyéni elképzelések pluralitását és a választásainkért vállalt egyéni felelősséget.

Sen a jól-létet ugyanakkor csupán az egyik alapvető dimenzióknak tekinti az erkölcsi személy átfogó vizsgálatában. Bár szorosan kapcsolódik a jól-lét fogalmához, de eltérő szereppel rendelkezik *az erkölcsi személy mint cselekvő* (*agency*) aspektusa. Nyilvánvaló, hogy az egyén saját jól-létének növelése mellett más célok elérésére is törekszik, amelyek adott esetben akár saját jól-létével ellentétesek lehetnek (lásd például a “tiszta” altruizmus eseteit). Az erkölcsi személy mint cselekvő dimenziója

¹¹ Rawls elméletével szembeni bírálata is erre összpontosul. Sen szerint az elsődleges javak csupán a szabadság eszközeinek tekinthetők; és ugyanazokkal az eszközökkel az egyik személy - sajátos egyéni jellemzőinél és társadalmi helyzeténél fogva - értékesebb életet tud megvalósítani, mint egy másik személy, aki például valamilyen testi fogyatékoságtól szenved. A társadalmi egyenlőség és a társadalmi igazságosság vizsgálatának ezért egyaránt az emberi képességek „tere” adja a megfelelő helyét. (Lásd Sen 1980, 1990b és 1992a)

TÉMA

tehát az egyén valamennyi célját és választását - ezek megvalósulását (*agency achievement*) és szabadságát (*agency freedom*) - releváns információvá teszi a különböző társadalmi állapotok és cselekvések értékelésében. A *cselekvési szabadság* tehát bizonyos értelemben szélesebb koncepció, mint a jól-létre való szabadság, hiszen ekkor arról beszélünk, hogy az egyénnek szabadságában áll megtenni vagy elérni a jó okkal értékesnek tartott bármilyen célját (a saját jól-létén kívülieket is).¹² A szabadságnak e cselekvőhöz kötött aspektusa nyilvánvalóan magába foglalja a szabadság negatív (korlátozásoktól mentességkénti) értelmezését; és az egyén mint a választásaiért *felelős cselekvő* így további hangsúlyt kap Sen elméletében (lásd Sen 1985a, 1987a, 1992a). Ugyanakkor - mint arra a jól-létre való szabadság fogalma rámutat - a szabadság szorosan összefügg a tényleges lehetőségekkel, a szabadság értékelése pedig az elért eredményekkel.

Zárszó

E rövid írásban arra tettünk kísérletet, hogy bemutassuk Amartya Sen szabadságkoncepcióját. Kiindulópontunk természetesen Sen híres lehetetlenségi tétele volt. Ennek értelmezésével és a bírálók gondolatmenetének bemutatásával tettük meg az első lépéseket a szabadság fogalmának értelmezésében. Ezután igyekeztünk túllépni a szabadság "helyes" modellezéséről a társadalmi döntések elméletének hívei és a játékelmélet mellett kitartók közötti vitán úgy, hogy igyekeztünk föltárni Sen szabadságfölfogásának további aspektusait. Számunkra mindenképpen vonzó Sen szabadságfölfogása abban az értelemben, hogy nem riad vissza attól, hogy a szabadság összetett, többértelmű fogalom, és ezért ennek megfelelően elemzendő és kezelendő,

¹² Adott személy ténylegesen elért jól-létének értékelésekor létének azokat az alapelemeit kell figyelembe venni, amelyek a saját személyes jól-létét jelentik, azaz azokat az értékes cselekvés- és létmódokat, amelyeket el tud érni vagy meg tud valósítani. A cselekvés dimenziójában a személy sikerét értékeljük, azt, hogy valamennyi, követésre érdemes célja tekintetében mit ért el. Bár az egyén jól-létének is lehetnek másokra vonatkozó szempontjai, de ezek nem önmagukban értékesek, csupán az adott személy jól-létére gyakorolt hatásukon keresztül. A cselekvői aspektusban értékelődnek közvetlenül például a „tisztá” altruizmus vagy a kanti morális elvekhez hasonló erkölcsi elkötelezettségek esetei. Adott személy jól-létre való szabadsága képességeinek halamazán értelmezett - ezek a képességek mutatják meg adott személy tényleges szabadságát arra, hogy különféle típusú életet élhessen. A cselekvői szabadság arra utal, hogy a szabadság több, mint a személyes élet képességei (a személy hatalma arra, hogy bizonyos életet élhessen), beletartozik a közvetlen személyes

TÉMA

minden azt leegyszerűsíteni igyekvő törekvéssel szemben. Végül kiemelnénk, hogy Sen álláspontja a tekintetben is elfogadható számunkra, hogy egyaránt hangsúlyozza a jogok önértékét (korlátokat emelő voltát) és a jogok tényleges gyakorlásából adódó következmények fontosságát (lásd a következményekre érzékeny jogok rendszeres kifejtésére Sen 1988a). Ezek önmagukban és összefüggéseikben is lényegesek, ezt pedig csak az elemzés adott kontextusának komolyan vételével lehet esélyünk figyelembe venni. Véleményünk szerint ezért Sen szabadságfölfogása az atomista vagy individualista fejtegetéseken helyesen túllép, és többek között Joseph Raz és Tallár Ferenc szabadságról kifejtett nézeteivel mutat rokonságot.

Hivatkozások

- Arrow, Kenneth (1995): "A note on freedom and flexibility," in Basu, K. - Pattanaik, P. - Suzumura, K., eds. *Choice, welfare, and development: a festschrift in honor of Amartya K. Sen*. Oxford: Clarendon, 7-16
- Barry, Brian (1986): "Lady Chatterley's Lover and Doctor Fischer's Bomb Party: liberalism, Pareto optimality, and the problem of objectionable preferences," in Elster, J. - Hylland, A., eds. *Foundations of Social Choice Theory*, Cambridge: Cambridge University Press, 11-43
- Berlin, Isaiah (1990): "A szabadság két fogalma," in uő: *Négy esszé a szabadságról*. Budapest: Európa Könyvkiadó, 334-443, Ford.: Erős Ferenc és Berényi Gábor
- Deb, Rajat - Pattanaik, Prasanta - Razzolini, Laura (1997): "Game forms, rights, and the efficiency of social outcomes," *Journal of Economic Theory*, 72, 74-95
- Gaertner, Wulf - Pattanaik, Prasanta - Suzumura, Kotaro (1992): "Individual rights revisited," *Economica*, 59, 161-177
- Levi, Isaac (1982): "Liberty and welfare," in Sen, A. - Williams, B., eds. *Utilitarianism and beyond*. Cambridge: Cambridge University Press, 239-249
- Mill, John Stuart (1994): *A szabadságról*. Budapest: Századvég Kiadó - Readers International, Ford.: Pap Mária
- Nozick, Robert (1974): *Anarchy, state and utopia*. Basil Blackwell, Oxford (magyarul részletek: *Elosztási (disztributív) igazságosság*; in Huoranszky F. (szerk.) *Modern politikai filozófia*. Budapest: Osiris-Láthatatlan Kollégium, 1998, 141-160, Ford.: Babarczy Eszter; valamint *Anarchia, állam és utópia (Részletek)*; in Bujalos I. és Nyilas M. (szerk.) *Az új jobboldal és a jóléti állam*. A szociális szakképzés könyvtára, Budapest, 1996, 84-107.old. Ford.: Békési József)
- Pattanaik, Prasanta - Suzumura, Kotaro (1996): "Individual rights and social evaluation: a conceptual framework," *Oxford Economic Papers*, 48, 194-212
- Rawls, John (1997): *Az igazságosság elmélete*. Budapest: Osiris, 1997. Krokovay Zsolt ford.
- Raz, Joseph (1986): *The morality of freedom*. Oxford: Clarendon Press
- Sagoff, Mark (1994): Should Preferences Count? *Land Economics*, 70(2), 127-144
- Scanlon, Thomas (1975): Preference and Urgency. *Journal of Philosophy*, November: 655-669
- Seabright, Paul (1989): "Social choice and social theories," *Philosophy and Public Affairs*, 18, 365-387

kontrollafelett, hogy ezeket a képességeket (ezt a hatalmat) bizonyos módon gyakorolhassuk vagy érthessük el. Ez a szabadság procedurális dimenziója, mely a negatív szabadságjogokban ölt testet.

TÉMA

- Sen, Amartya (1970a): "The impossibility of a Paretian liberal," *Journal of Political Economy*, 72, 152-157
- Sen, Amartya (1970b): *Collective Choice and Social Welfare*. San Francisco: Holden-Day
- Sen, Amartya (1976): "Liberty, unanimity and rights," *Economica*, 43, 217-245
- Sen, Amartya (1979a): Utilitarianism and Welfarism. In *Journal of Philosophy*, September: 463-489
- Sen, Amartya (1979b): Personal Utilities and Public Judgements: Or What's Wrong with Welfare Economics? In *The Economic Journal*, September: 537-558
- Sen, Amartya (1980): *Equality of What*; in McMurrin, S. (szerk.) *Tanner Lectures on Human Values*; Cambridge University Press, Cambridge
- Sen, Amartya (1981): *Poverty and Famines: An Essay on Entitlement and Deprivation*. Oxford: Clarendon Press
- Sen, Amartya (1982): "Liberty as control: an appraisal," in French, P.A. - Uehling, T.E. - Wettstein, H.K., eds. *Midwest Studies in Philosophy VII*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 207-221
- Sen, Amartya (1983): "Liberty and social choice," *Journal of Philosophy*, LXXX, 1, 5-28
- Sen, Amartya (1984): "Rights and capabilities," in uő: *Resources, Values and Development*. Oxford: Basil Blackwell, 307-324
- Sen, Amartya (1985a): "Well-being, agency and freedom. The Dewey Lectures 1984," *Journal of Philosophy*, LXXXII, 4, 169-221
- Sen, Amartya (1985b): *Commodities and Capabilities*. North-Holland, Amsterdam
- Sen, Amartya (1987): *On Ethics and Economics*. Oxford: Basil Blackwell
- Sen, Amartya (1988a): "Rights and agency," in Scheffler, S., ed.: *Consequentialism and its Critique*. Oxford: Oxford University Press, 187-223 (eredeti megjelenés: *Philosophy and Public Affairs*, 1982, 11, 1)
- Sen, Amartya (1988b): "Freedom of choice: Concept and content. Alfred Marshall Lecture," *European Economic Review*, 32, 269-294 (magyarul részletek: "A választás szabadsága" *Tervgazdasági Fórum*, IV, 1, 1-15)
- Sen, Amartya (1990): "Justice: Means versus freedoms," *Philosophy and Public Affairs*, 19, 111-121
- Sen, Amartya (1992a): "Minimal liberty," *Economica*, 59, 139-159
- Sen, Amartya (1992b): *Inequality Reexamined*. New York: Russell Sage Foundation, Cambridge: Harvard University Press
- Sen, A. (1993a): *Capability and Well-Being*. in Sen, A. - Nussbaum, M., eds.: *The Quality of Life*; Clarendon Press, Oxford, 30-53
- Sen, Amartya (1993b): "Az egyéni szabadság mint társadalmi elkötelezettség" in Kindler, J. és Zsolnai, L. (szerk.): *Etika a gazdaságban*; Budapest: Keraban Könyvkiadó, 26-44, Ford.: Ferge Zsuzsa
- Sen, Amartya (1993c): "Markets and freedoms: achievements and limitations of the market mechanism in promoting individual freedoms," *Oxford Economic Papers*, 45, 519-541
- Sen, Amartya - Williams, Bernard (1982): *Introduction*. in Sen, A. - Williams, B., eds.: *Utilitarianism and Beyond*. Cambridge University Press, Cambridge
- Sugden, Robert (1985): "Liberty, preference, and choice," *Economics and Philosophy*, 1, 213-229
- Sugden, Robert (1994): "The theory of rights," in Siebert, H., ed. *The Ethical Foundations of the Market Economy*. Tübingen: J.C.B. Mohr, 31-53
- Suzumura, Kotaro (1999): "Consequences, opportunities, and procedures," *Social Choice and Welfare*, 16, 17-40
- Tallár, Ferenc (1999): *A szabadság és az európai tradíció*. Budapest: Atlantisz
- Vanhuysse, Pieter (2000): "On Sen's liberal paradox and its reception within political theory and welfare economics," *Politics*, kiadás előtt
- Virág Gábor (1999): "Amartya Sen és az éhezés – Néhány megjegyzés a jogosultsági megközelítésről" *Fordulat*, 3-4